

Марияна Цибранска-Костова (София, България)

АСПЕКТИ НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ЕТНОЛИНГВИСТА

К а л и н а М и ч е в а. *Етнокултурната бинарност в средновековната българска литература*. София, Издателски комплекс „Диомира“, 2017. 266 с.

Гл. ас. д-р Калина Мичева е един от младите представители на етнолингвистичната школа, създадена през последните 20 години в Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ към БАН. Тя е автор на две монографии: „Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в българската култура“ (София, Валентин Траянов, 2013) и „Сакрална чистота и профанна нечистота“ (AP Lambert Academic Publishing, 2016). Настоящото изследване е продължение на нейните постижения в моделирането на езиковата картина на света в традиционната българска култура, но този път във фокуса на внимание е Българското средновековие и неговите опозиции, бинарните противопоставяния между категории на мисленето, познавателния и ценностния опит на средновековния човек. Към такава интерпретация авторката се насочва със солидната подготовка на културолог и филолог, а не без значение са и познанията ѝ върху класическите езици от Националната гимназия за древни езици и култури. Причината за краткото

представяне на този труд на страниците на утвърдено палеославистично списание е не само ключовият израз в заглавието „средновековна българска литература“, а фактът, че за доказване на работните си тези авторката се е опряла на материал от съкровищницата на средновековното писмено наследство. На второ място, свидетели сме на всепо-честото навлизане на етнолингвистиката в диахронните периметри на знанието, доколкото модерната терминология в така наречените „текстове на културата“ и предлаганите терминологични когнитивни дефиниции не могат да бъдат ограничавани само в синхрония, нито да се закрепостяват само към модерни понятийни категории. Силата на един метод в хуманитаристиката е толкова по-универсална, колкото по-обхватно е неговото приложение в системно-структурно отношение. Все пак трябва да признаем, че световноизвестните разработки на няколко европейски езика на Й. Бартмински, А. Вежицка, С. Толстая и др. върху съвременната

езикова картина на света преобладават на фона на много по-редките трудове в областта на диахронната етнолингвистика и лингвокултурологията. Но тъй като в науката, както в живота, по силата на диалектиката новото понякога е незабравеното старо, все пак ще си позволя да отбележа, че именно Средновековието е било и остава онази пресечна точка на човешките исторически и културни епохи, което още с интерпретациите на Библията е задало всестранните параметри на релацията *език-култура*. Това напомняне си позволявам да отпратя и към апологетите на модерната методика, и към скептиците.

К. Мичева си е поставила за цел да изследва отново една от класическите и задължителни за всяка ритуална система бинарни опозиции, а именно *чистота-нечистота*. От една страна, изследователят познава риска да пише върху тема, по която вече е писал, а от друга – средновековната култура изначално попада в обсега на бинарността с онтологични и аксиологични опозиции в понятийната система и символиката. Тогава какво различно може да предложи такъв обхват на материала? Оказва се, че новост на интерпретативно ниво определено има.

Изследването е организирано в увод, обща теоретична първа глава и четири глави, всяка от които последователно и целенасочено напомня за основния предмет на изследване – *етнокултурната бинарност*, създавайки отделни сфери на неговото приложение в класическите старобългарски паметници (КСП), у Патриарх Евтимий, апокрифните молитви и новобългарските дамаскини. Следват заключение и приложение. Моята цел няма да бъде да описвам подробно отделните глави, а да представя типологията на разработката, подходите към текстовете и крайните резултати.

Първата глава представя собствения терминологичен език на изследването. За разлика от други етнолингвистични трудове, в които се съпоставят дефиниции на основни категории от различни автори, изложението на Мичева е много стегнато, с премерена цитатност и ясно обособяване на обекта и предмета на изследване. Става ясно, че основният оперативен механизъм за достъп до бинарността ще бъде нейното езиково изражение в структури от ядро, приядрената зона и периферия на езиковата номинация. На практика изследването онагледява как лингвокултурологичният подход върху средновековен текст е в естествена връзка и приемственост с традиционните езиково-текстологически подходи. В теоретичната част са обособени два типа термини: лингвокултурологични и общи медиевистични.

Следващото изложение доказва един от най-приносните изводи на цялата книга не просто за зависимостта между култура и език, но и за устойчивост на ценностите, които променят конкретната си реализация, но не и самия културен модел, в рамките на който съществуват. Авторката прилага кохерентна методика. Нейният стремеж е да представи функционирането на избраната опозиция в различни по жанрова природа произведения, различни по представата за средновековно авторство и не на последно място – по време на възникване. Така тази триизмерна разлика в източниците позволява „да се пренареди“, както правилно казва в Предговора към книгата Е. Мирчева (с. 7), йерархията на езиковите факти. В рамките на диахронното изследване те имат характер на основни системни данни, защото, както е известно, в диахронното етнокултурно изследване липсват някои методи на синхронното, например анкетните данни или пък данните от нацио-

налните езикови корпуси. Опозициите и ценностите са кодирани в езика. В КСП са представени универсални библейски прототипи за чистота и нечистота. Те варират от висшето сакрално понятие (например измиването на Христовото тяло след смъртта или топоса *чиста невеста, непорочна девица* и др.) до конкретната предметно-битова употреба, срв. *чист съд, платно, чисто злато* или *чисто сребро*, т.е. без примеси и др. Колко основополагаща за средновековното мислене е категорията, проличава от хапакси без гръцко съответствие, например *чистолюбвец* за човек, който обича непорочността. Средновековният текст създава богати лексико-семантически мрежи в парадигматичната (хипероними–хипоними; антоними, синоними, деривати) и синтагматичната ос (колокации и комплекси, фраземи). Но докато в КСП материалът, предложен от К. Мичева, е все пак познат на специалистите, макар и реорганизиран, по отношение на следващите глави тя сама е изградила представата за релациите на ценности чрез езика при липсата на отделен речник на творбите на Патриарх Евтимий, и особено при липсата на достатъчна езиковедска информация за лексиката на апокрифите.

В третата глава тринадесетте оригинални произведения на Патриарх Евтимий, издадени от Е. Калужняцки¹, стават източник за добавяне на елементи към членовете на разглежданата опозиция. Чистотата се изравнява семантично със светлината и белотата в духа на исихазма (*чистъ–свѣтълъ–бѣлъ*), а безмълвието и постът в *Похвалното слово за Михаил Воин* са не само символи

на приближаването до Бога, но са наречени „ходатаи на чистотата“ (с. 75). Много богата реализация има топосът „чисти очи“, с вариант „светли очи“, „духовно око“ и др. Те навлизат в основополагащия изразен арсенал на християнството, който майсторът на словото владее. Прочитът на Патриарх-Евтимиевото творчество по различен начин обогатява и реализацията на признака *нечист* не само в традиционната посока *сквърньъ, мръзкъ, лъжъ, нечестивъ* и т.н., особено поради ясното присъствие на антиеретическата тема в творчеството на българския патриарх. В синонимните редове се очертават някои специфични употреби като например *нечистота ‘сперма’* или *сквърна ‘родилна болка’*; в приядрената зона към понятието за нечистота се прикрепят непознати на КСП лексеми *грезъ, враска, елиństwo*. Макар че в езиковите редове преобладава очаквано синонимията между *чистъ–сквърньъ*, езикът на Евтимий е постигнал надграждане на бинарността в богатството от примери и в покриването на семантични позиции чрез нова лексика и метафорика.

В четвъртата и петата глава бинарността се проследява в текстове, различни от каноничните. Поради разнообразието от апокрифни микрожанрове К. Мичева основателно прави разлика между апокрифи с повествователен и молитвен характер. За използваните източници се дават кратки сведения, зад които проличават предварителното натрупване на метаданни и широката библиографска осведоменост. Чест прави на авторката, че се е заела с български преработки и компилации на византийски апокрифни творби, сред които на първо място трябва да се спомене *Повестта за кръстното дърво* на презвитер Йеремия с нейните линейно навързани една след друга наративни

¹ К а л у ж н я ц к и, Е. Съчинения на българския патриарх Евтимий. Велико Търново, 2010.

истории. Разглежданата опозиция в неканоничните текстове присъства предимно като качество на хората в посока безгреховност и телесна неоскверненост. Навлизат онароднени езикови изражения на представите за *чистота–нечистота* с оттенък на фолклорна стилистика. Такива например са популярните перифрази в *Българския апокрифен летопис* „грях нямаше, ни жена“ или „ни жена, ни грях имаше“, с които на владетели се приписва една задължителна идеологема за идеалния владетел, каквато е непорочността; построените от Борис Покръстител „бели църкви“ са символ на новото християнско начало (с. 101). Развити са някои фолклорни представи, например за сираците като чисти хора. Преписите на апокрифи стават изразители на народно-религиозната линия и са особено популярни сред нисшето духовенство. Те добавят фолклорно-легендарното начало в езиковите структури към основни библейски и общохристиянски символи и езикови модели. В народните представи от апокрифите справедливостта и правдата също могат да бъдат производни от изконната представа за чистота и нечистота. Много увлекателно К. Мичева проследява как в апокрифните молитви присъстват редица следи от езически вярвания, поставени редом до реализациите на сакралното. В една от популярните молитви против нежит чрез последователното преминаване на болестта нежит като вид телесна нечистота от мъжа към жената, оловото, морето, пясъка и т.н. на практика са реализирани основните апотропейни символи *метал, вода, пръст* от традиционната култура. Съчетават се християнски и народни митологични представи, отразени дори на синтактично равнище с предпочитаната заклинателна форма на някои молитви (с. 131). В други мо-

литвени формули са засвидетелствани следи от народната паремиология. Представата за *станоуьнъз камень*, другаде *мраморен камък* – предпазно или защитно средство пред опасност, напомня за поговорката „Да спи зло под камък“ (с. 134). Трябва да се признае, че именно в раздела за апокрифите К. Мичева е постигнала един притегателен център на книгата си не толкова поради средищното място в обема ѝ, а преди всичко поради оригиналността на интерпретацията. Естествено продължение на темата са ексцерпираните примери от *Тихонравовския дамаскин*. Те дават още по-пълна представа за антонимни двойки *правда–неправда, любов–вражда, праведен–грешен* и т.н. в езиковия свят на българина от епохата на Предвъзраждането (с. 155–188).

Специално внимание заслужава Приложението в края на изследването с нов наборен текст и частични новобългарски преводи на някои от използваните апокрифни молитви. Този раздел от труда на К. Мичева е неин личен принос за онагледяване на собствените ѝ теоретични постановки, но и безспорна актуализация на средновековни текстове в българското научно пространство. Приложението следва логиката на използваните източници, които са набирани от различни предходни издания, а една част от молитвите са лично събран материал на авторката от самите ръкописи. От изданието на К. Попконстантинов са приведени 8 молитви срещу нежит върху оловни амулети с ранна датировка от X–XI в.; 6 молитви са по издания на Н. Овчаров на текстове срещу нежит и уроци от XV в.; не е пропусната класическата христоматия на Б. Ангелов и М. Генов от 1922 г., откъдето са заимствани три молитви срещу дявола; текстове от описите на Б. Цонев на ръкописите в Националната библиотека

„Св. св. Кирил и Методий“ в София; текстове от Центъра за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“ и др. Най-ценното в този справочен корпус са нейните лични преводи на съвременен български език на някои от молитвите. Смятам това за особено приносен надграждащ елемент върху теорията на бинарността, защото за съвременния читател би било полезно да съпоставя езикова информация от различни периоди. Като преводач Мичева е постигнала отличен баланс между форма и значение, адаптирала е умерено, без да загуби спецификата на езиковите структури в оригинала. Малко непоследователно на места се появяват гръцки съответствия на някои лексеми или фрагменти, когато е било трудно да се преведе точно (срв. с. 238 при сложните приложения и епитети към змията „змия тетрахалина, додекахалина, лагодрома“ и др.). Друга де старата лексика оживява в сполучлив небуквалистичен, а семантически издържан превод (с. 220, Петър е връженъ, угрижен; платното е керосано и т.н.).

В заключение бих искала да дам своя примерен отговор защо оценявам книгата на К. Мичева високо и положително. Първо, защото независимо от областта на знание и приложената методика всяко стойностно изследване се отличава с ясна структура и последователност в изложението. Авторката е постигнала това, прилагайки спо-

лучлива еднотипна структура на всяка глава: „Въведение в източника“, „Анализиран материал в парадигматични и синтагматични редове“, „Обобщение на емпиричния материал“, „Изводи“. Второ, К. Мичева има опит в творческото прилагане на утвърдената етнолингвистична терминология, но и таланта да приобщава читателя към нея в хода на изложението. Анализът на езиковите единици като културни знаци във всеки отделен текст или група от текстове е направен с вещина и без повторения, със стремеж да се очертаят новите моменти поради промени в историческия хронотип или жанр. Трето, разработката е принос към диакронната лексикология и семантика, защото борави с оригинален езиков материал, осъществявайки приемственост със съвременните еквиваленти на разглежданите понятия. Анализът на старата лексика е прецизен и лично осмислен. Четвърто, дългият хронологически ракурс от X до XVII в. позволява да се изгради историческата представа за етнокултурната и езиковата динамика на ценностите сред българите като християнски народ, да се натрупат платове знание посредством езика за религиозната християнска и традиционната култура. Книгата носи потенциал за следващи трудове на авторката и всички качества да спечели широка читателска аудитория.

*Марияна Цибранска-Костова,
Институт за български език – БАН*